Journal of Research on Archaeometry, 2020; 6 (2):141–155

Journal of Research on Archaeometry

DOI: 10.52547/jra.6.2.141 URL: http://jra-tabriziau.ir/

Original Paper

Landscape Archaeological Approach to Explain the Settlement and Cultural Pattern of Kashfarud Basin (Mashhad Plain) from Neolithic to Middle Bronze

Hasan Basafa[1*], Mohamad-Sadegh Davari[2]

[1] *Associate Professor at Department of Archaeology, University of Neyshabur, Neyshabur, IRAN*
[2] *Master of Archaeology, University of Neyshabur, Neyshabur, IRAN*

Received: 08/10/2020 **Accepted: 12/10/2020**

Abstract

Cultural landscape for the first time in 1920 has been used in many sciences. In archeology, this approach is called landscape archeology, which deals with human interaction and its cultural and environmental domain. Kashfarud River is the main vital artery and water source of Mashhad plain, therefore, Kashfarud Basin has always been considered by researchers as the oldest basin and cultural landscape of Iran due to the works of the ancient Paleolithic period. Ecology is the study of the relationship between man and the nature around him. Human impact of this natural environment has always caused spatial differentiation in terms of population density and habitation and has led to the formation of specific patterns of habitation in different ancient periods. In the present study, environmental factors and their role in shaping space human habitats in the prehistoric period (from Neolithic to Middle Bronze Age). Mashhad City have been surveyed and studied and their distribution model has been identified. The present research is aim to study the Kashfarud catchment as the main artery within the political boundaries of Mashhad City (Mashhad plain).

Importance and necessity of research

Due to its location between three cultural basins of Southwest Central Asia, Central Plateau of Iran and Northeast of Iran, this region has a special strategic position in terms of culture that most of the cultural periods of this region, except Paleolithic, have been unknown until the last decade. Therefore, it is necessary to study the effective factors in the formation and emergence of prehistoric settlements in the region and also to examine its perspective to explain the chronological table and cultural characteristics of the region.

Research questions

However, understanding the distribution model and effective factors in the formation of prehistoric settlements of Kashfarud Basin (Mashhad plain) as well as what are the cultural characteristics of the region and finally the main research questions are explaining the common components with adjacent areas in neighboring lands.

Research method

The method of the present study is descriptive-analytical. Therefore, in evaluating and studying the studied settlements after the formation of the database, natural factors were considered and finally

* Corresponding author: hbasafa@gmail.com

Copyright© 2020, the Authors | This open-access article is published under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License which permits Share (copy and redistribute the material in any - medium or format) and Adapt (remix, transform, and build upon the material) under the Attribution NonCommercial terms.

[Downloaded from jra-tabriziau.ir on 2020-03-17]
[DOR: 20.1001.1.24764647.1399.6.2.11.7]
[DOI: 10.52547/jra.6.2.141]

analyzed with the help of ArcGIS software.

Research background

Khorasan has been repeatedly studied by various Iranian archaeologist and some non-Iranian researchers from foreign universities. In the meantime, the studies of Kashfarud catchment area (Mashhad plain) are limited to only two prehistorically surveys and identification and recording sites, which include surveys along the Kashfarud River by a joint Irano-France group headed by Ali Ariaei and Claude Thibaut and survey and identification the city of Mashhad was carried out by Mahmoud Bakhtiari in 1998. In addition, in recent years, heterogeneous and elusive studies related to the prehistoric cultures of Kashfarud region have been published in the form of several articles. Koroush Roustai as an archaeologist, he himself has studied the surface materials of some settlements, including Qara Tapeh, Tapeh Ghaderabad and Tapeh Ghiasabad of Mashhad. The result has been published in the journal of archaeological studies in Tehran University and is very useful for this study. "Analysis of cultural landscape and settlement patterns of the Iron Age of Kashfarud catchment (Mashhad city)" was another unpublished work carried out by Mazari Moghadam as master thesis in University of Neyshabur.

Theoretical Foundations

In general, archeology studies the human landscape in a broad sense. In this sense, man and the environment are in interaction, that is, they constantly influence each other. Theories of collection strategy, spatial organization, size, shape and structure of social and political groups, methods of sexual intercourse and reproduction, biological names and structure of societies' behaviors in relation to the environment are biological approaches used to interpret cultural evolution in archeology. The ancient purpose of ecology is to recognize the connection and interaction of the ancient and ecological communities in which they lived.

Research Findings

The purpose of the basin in the present study is the catchment area of the Kashfarud River and not even its tributaries. Archaeological surveys in the city of Mashhad (Mashhad plain) have identified a total of 14 prehistoric settlements in the Kashfarud catchment.

Result

Suitable environmental conditions including climate, important rich water resources, especially Kashfarud River, easy access to plant and animal food resources and ecological structure of the region for intra-regional and extra-regional communications, cause the formation and emergence of habitat systems to use resources. An environment from the Paleolithic period to the present day has been studied in the study area. The formation of settlements from the Early Paleolithic period on the outskirts of Kashfarud and the existing fertile ecosystem has caused the evolution and sequence of human settlements in Kashfarud basin. These environmental resources are the main factor in the formation and growth and cultural development of settlements in the prehistoric period of the region, which with changes in climate and reduced capacity of environmental resources as well as sedimentation level of the study area due to location between mountains and mountain ranges, causes changes. In the distribution pattern of settlements, the Late Bronze Age has been included in the region. The archeological sites of the region have components of the cultures of southern Turkmenistan and the central plateau of Iran. The distribution of ancient sites along the river and their cultural sequence and evolution indicate the continuity and gradual growth of human settlements in the region. In recent periods, with the gradual growth of these settlements, their distribution in the Kashfarud basin has increased and according to their cultural periods, has formed several settlement centers. In a way that in the Bronze Age, especially the Middle Bronze Age, has created several urban centers. Along with emerging cultural components, they have formed the prehistoric landscape of Kashfarud basin and overlap with prehistoric cultures in the northeastern region of Iran, especially Shahroud and Damghan, Gorgan plain, Dargaz and Atrak basins, as well as prehistoric cultures of southern Turkmenistan, including the Neolithic culture of the Jaitun and Anu IA, the Namazga I to VI, and the BMAC culture

[Downloaded from jra-tabriziau.ir on 2020-03-13]

[DOR: 20.1001.1.24764647.1399.6.2.11.7]
[DOI: 10.52547/jra.6.2.141]

پژوهه باستان‌سنجی ۱۳۹۹؛ ۶(۲): ۱۴۱-۱۵۵

پژوهه باستان‌سنجی

DOI: 10.52547/jra.6.2.141

URL: http://jra-tabriziau.ir/

مقاله پژوهشی

رهیافت باستان‌شناسی چشم‌انداز به‌منظور تبیین الگوی استقراری و فرهنگی حوضهٔ کشف‌رود (دشت مشهد) از دورهٔ نوسنگی تا مفرغ میانی

حسن باصفا[1]*، محمدصادق داوری[2]

۱. دانشیار گروه باستان‌شناسی دانشگاه نیشابور، نیشابور، ایران

۲. دانش‌آموخته کارشناسی ارشد دانشگاه نیشابور، نیشابور، ایران

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۰۵/۲۰ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۰۹/۲۰

چکیده

منظر فرهنگی برای اولین بار در سال ۱۹۲۰ م. در علوم بسیاری به کار رفت. در علم باستان‌شناسی این رویکرد را باستان‌شناسی چشم‌انداز می‌نامند که به تعامل انسان و پهنهٔ فرهنگی و محیطی آن می‌پردازد. رودخانهٔ کشف‌رود اصلی‌ترین شریان حیاتی و منبع آب دشت مشهد محسوب می‌شود، ازاین‌رو حوضهٔ کشف‌رود به دلیل وجود آثاری از دورهٔ پارینه‌سنگی قدیم، به‌عنوان قدیمی‌ترین حوضه و چشم‌انداز فرهنگی ایران، همواره موردتوجه پژوهشگران بوده است. این منطقه، به دلیل قرارگیری در میان سه حوزهٔ فرهنگی جنوب غرب آسیای مرکزی، فلات مرکزی ایران و شمال شرق ایران، دارای موقعیت استراتژیک خاصی ازنظر فرهنگی است که اغلب دوره‌های فرهنگی این منطقه به‌جز دورهٔ پارینه‌سنگی، تا دههٔ اخیر ناشناخته بوده است. به همین جهت مطالعهٔ عوامل مؤثر در شکل‌گیری و ظهور استقرارهای پیش‌ازتاریخ منطقه و همچنین بررسی چشم‌انداز آن جهت تبیین جدول گاهنگاری و شاخصه‌های فرهنگی منطقه، ضروری است. بااین‌حال درک مدل پراکنش و عوامل مؤثر در شکل‌گیری استقرارهای پیش‌ازتاریخ حوضهٔ کشف‌رود(دشت مشهد) همچنین چیستی شاخصه‌های فرهنگی منطقه و درنهایت تبیین مؤلفه‌های مشترک با محوطه‌های هم‌افق در سرزمین‌های همجوار، اصلی‌ترین پرسش‌های پژوهش هستند. بنیان پژوهش حاضر، بررسی چشم‌انداز فرهنگی و جغرافیایی ادوار پیش‌ازتاریخ حوضهٔ کشف‌رود در محدودهٔ دشت مشهد، از دورهٔ نوسنگی تا مفرغ میانی با تأکید بر وابستگی استقرارها به رودخانهٔ کشف‌رود است که با ایجاد اکوسیستمی بارور و بستری حاصلخیز، استقرارهای بشری را در حاشیهٔ خود جذب کرده است. نتایج پژوهش نشان می‌دهد شرایط زیست‌محیطی مناسب و ساختار اکولوژیک منطقه جهت ارتباطات درون و برون منطقه‌ای، سبب شکل‌گیری و ظهور سیستم‌های زیستگاهی باهدف استفاده از منابع محیطی، از دورهٔ پارینه‌سنگی تا به امروز در منطقه شده و مؤلفه‌های فرهنگی مشترکی با حوزه‌های جنوب ترکمنستان، شمال شرق ایران و فلات مرکزی ایران دارد.

واژگان کلیدی: خراسان، دشت مشهد، کشف‌رود، باستان‌شناسی چشم‌انداز، استقرارهای پیش‌ازتاریخ، الگوهای استقراری

*نویسنده مسئول مکاتبات: خراسان رضوی، بلوار معلم، دانشگاه نیشابور، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، گروه باستان‌شناسی

آدرس الکترونیکی hbasafa@gmail.com

حق نشر متعلق به نویسنده(گان) است و نویسنده تحت مجوز Creative Commons Attribution License به مجله اجازه می‌دهد مقاله چاپ شده را با دیگران به اشتراک بگذارد منوط بر اینکه حقوق مؤلف اثر حفظ و به انتشار اولیه مقاله در این مجله اشاره شود.

[Downloaded from jra-tabriziau.ir on 2023-03-23]

[DOR: 20.1001.1.24764647.1399.6.2.11.7]

[DOI: 10.52547/jra.6.2.141]

۱. مقدمه

انسان و محیط دو عامل اصلی پیش‌برندهٔ فرایندهای فرهنگی به شمار می‌روند و مطالعهٔ ارتباط متقابل این دو عامل، ابزار مناسبی را برای بازسازی سرگذشت انسان فراهم می‌آورد [1]. زیست‌بوم، مجموعه‌ای شامل مؤلفه‌های طبیعی از جمله، وضعیت اقلیمی، آب‌وهوا، عوارض سطحی و مؤلفه‌های زیستی مانند پوشش گیاهی، جانوری و به احتمال زیاد، انسانی در یک محدودهٔ مشخص جغرافیایی یا زیست‌شناختی است [2]. زیست‌بوم شناسی مطالعهٔ ارتباط بین انسان و طبیعت اطراف او است. عوارض و پدیده‌های طبیعی در مکان‌گزینی، پراکنش، حوزهٔ نفوذ، توسعهٔ فیزیکی، ارتباطات و ظهور سکونتگاه‌های انسانی تأثیر زیادی دارند [3]. البته باید به این نکته نیز توجه کرد که هرکدام از عوامل طبیعی در بُعد خاصی از سکونتگاه‌های انسانی مؤثر واقع می‌شوند. اما در کل، گفته می‌شود که «تمدن واقعی بشر در بخش‌هایی از نواحی جغرافیایی که آب‌وهوای مساعد و خاک حاصلخیز داشته، ظاهرشده است. بر اساس نظریهٔ هیدرولیک در پیدایش سکونتگاه‌ها، آبیاری زمین‌های قابل‌کشت، افزایش جمعیت و تراکم آن در نواحی مساعد طبیعی، عامل اصلی بوده است» [4]. عوامل مؤثر در شکل‌گیری و توسعهٔ سکونتگاه‌های انسانی مختصات جغرافیایی، موقعیت جغرافیایی، زمین‌شناسی، توپوگرافی، آب‌وهوا، منابع آب، خاک، پوشش گیاهی و دیگر پدیده‌های طبیعی است که بررسی آن‌ها، در طرح‌های مطالعات مرتبط با سکونتگاه‌ها ضروری است [5]. تأثیرپذیری انسان از این محیط طبیعی همواره موجبات تمایز فضایی ازنظر تراکم جمعیت و سکونت را فراهم آورده و سبب شکل‌گیری الگوهای خاص سکونت در دوره‌های باستانی مختلف شده است. در پژوهش حاضر، سعی بر آن است تا عوامل زیست‌محیطی و نقش آن‌ها در شکل‌دهی فضای زیستگاه‌های انسانی در دورهٔ پیش‌ازتاریخ (از دورهٔ نوسنگی تا مفرغ میانی) شهرستان مشهد، موردبررسی و مطالعه قرار گیرد و مدل توزیع آن‌ها نیز شناسایی شود .محدودهٔ مطالعهٔ حاضر، حوضهٔ آبریز کشف‌رود به‌عنوان شریان اصلی در محدودهٔ مرزهای سیاسی شهرستان مشهد (دشت مشهد) است.

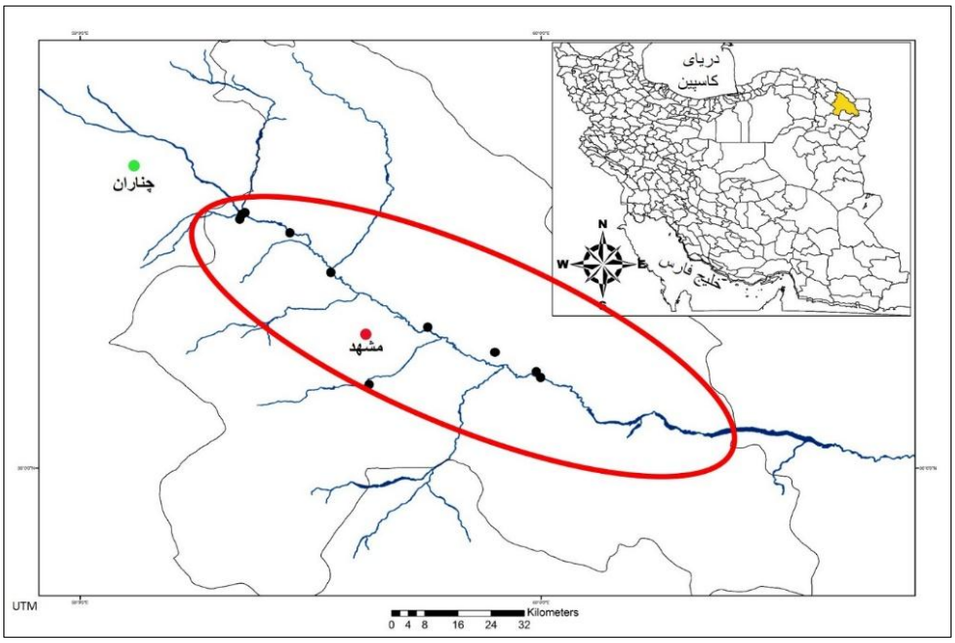

شکل ۱: موقعیت جغرافیایی دشت مشهد و محدودهٔ موردمطالعه (حوضه آبریز کشف‌رود در مرزهای سیاسی شهرستان مشهد)

Fig. 1: Geographical location of Mashhad plain and the study area (Kashfarud catchment area in the political borders of Mashhad city)

[Downloaded from jra-tabriziau.ir on 2020-03-17]
[DOR: 20.1001.1.24764647.1399.6.2.11.7]
[DOI: 10.52547/jra.6.2.141]

۲. پیشینهٔ پژوهش

در اولین بررسی‌های باستان‌شناسی خراسان که در حوزهٔ اترک شرقی از قوچان تا شیروان در حدود سال ۱۹۷۶م. توسط انستیتو باستان‌شناسی دانشگاه تورین انجام شد، با به دست آمدن مواد فرهنگی پیش‌ازتاریخی (نوسنگی تا آهن) مشابهت‌های فرهنگی بخش‌هایی از خراسان خمیرمایهٔ بحث شباهت الگوهای استقراری و معیشتی شد [6]. در بررسی‌های دشت درگز در سال ۱۹۸۰م. توسط ونکو ریکاردی، مواد مشابهی از فرهنگ‌های پیش‌ازتاریخی (نوسنگی تا مفرغ) منطقه گزارش شد [7]. تنها مواد فرهنگی دورهٔ آهن شناسایی نشده بود که به عقیدهٔ کوهل، این امر ناشی از بررسی شتابزدهٔ این منطقه بوده است [8]. این درحالی است که در سال‌های اخیر با بررسی‌های مجدد باستان‌شناسی در منطقهٔ درگز [9] مواد همگون دورهٔ آهن نیز (فرهنگ یاز) در این منطقه گزارش‌شده است. پس‌ازآن کاوش‌های گروه موزهٔ متروپولیتن هنگامی‌که به دنبال عتیقه‌جویی در شهر دوران اسلامی نیشابور بودند، با گمانه‌زنی در استقراری موسوم به نیشابور P که در بخش باختری دشت نیشابور واقع است، نشان داده شد که مواد فرهنگی پیش‌ازتاریخی از دورهٔ نوسنگی تا دورهٔ آهن در محوطهٔ مذکور وجود داشته و پس‌ازآن استقرار کاملاً متروک شده است [10]. خراسان بارها توسط هیئت‌های مختلف ایرانی و هیئت‌های اعزامی از دانشگاه‌های خارج از کشور موردبررسی قرارگرفته است. دراین‌بین، مطالعات حوضهٔ آبریز کشف‌رود (دشت مشهد) تنها محدود به دو پروژهٔ بررسی و شناسایی مربوط به دورهٔ پیش‌ازتاریخ است که یکی از این پروژه‌ها بررسی‌های کنارهٔ کشف رود توسط هیئت مشترک ایران و فرانسه به سرپرستی علی آریایی و کلود تیبو [11] و دیگری بررسی و شناسایی شهرستان مشهد توسط محمود بختیاری در سال ۱۳۷۷ش. است که گزارش آن‌ها منتشرشده است [12]. علاوه براین، در چند سال اخیر، مطالعاتی ناهمگون و جسته‌گریخته مربوط به فرهنگ‌های پیش‌ازتاریخ منطقهٔ کشف‌رود در قالب چند مقاله منتشرشده است [13,14]. کوروش روستایی نیز در رسالهٔ دکتری خود، مواد سطحی برخی از استقرارها از جمله، قره‌تپه، تپه قادرآباد و تپه قیاس‌آباد مشهد را موردمطالعه قرار داده است. مقاله‌ای نیز با عنوان «ارزیابی نظام‌های فرهنگی و تبیین چشم‌انداز فرهنگی حوضهٔ کشف‌رود از دورهٔ نوسنگی تا مفرغ میانی» در مجلهٔ مطالعات باستان‌شناسی دانشگاه تهران منتشرشده است که به نحوی مکمل پژوهش حاضر محسوب می‌شود [15]. مزاری‌مقدم نیز پایان‌نامهٔ کارشناسی ارشد خود را با عنوان «تحلیل چشم‌انداز فرهنگی و الگوهای استقراری عصر آهنی حوزهٔ آبریز کشف رود) شهرستان مشهد» در دانشگاه نیشابور نگاشته است [16].

نگارنده، نیز در سال ۱۳۹۵ه.ش [17]جهت تدوین پایان‌نامهٔ کارشناسی ارشد خود با عنوان «تبیین گاهنگاری نسبی و مطالعات سنجش از راه دور، به‌منظور تحلیل چشم‌انداز فرهنگی و جغرافیایی محوطه‌های پیش‌ازتاریخ حوضهٔ کشف‌رود (شهرستان مشهد) از دورهٔ نوسنگی تا مفرغ پایانی» به مطالعهٔ این منطقه پرداخته است. پس‌ازاین در سال ۱۳۹۷ش. رساله دکتری آقای حبیبی نیز در دانشگاه اصفهان با عنوان مشابه «بررسی باستان‌شناختی استقرارهای پیش‌ازتاریخی حوضهٔ کشف‌رود (دشت مشهد) از دورهٔ نوسنگی تا پایان عصر مفرغ» تصویب و نگاشته شد که امید است برخلاف عنوان آن، محتوا حاوی اطلاعات ارزشمند و جدیدی باشد.

۳. روش پژوهش

روش پژوهش حاضر، توصیفی تحلیلی است که ابتدا به شیوهٔ کتابخانه‌ای، اطلاعات‌پایه، از آرشیو ادارهٔ کل میراث فرهنگی خراسان رضوی جهت شناسایی مکان‌های پیش‌ازتاریخ و گردآوری اطلاعات هر یک از مکان‌ها برای ایجاد بانک اطلاعاتی، گردآوری شد. ازاین‌رو در ارزیابی و مطالعهٔ استقرارهای موردبررسی، بعد از تشکیل پایگاه داده‌ها، چند متغیر مدنظر قرار گرفت. این متغیرها شامل ارتفاع از سطح دریا و شیب زمین، دوری و نزدیکی به منابع آب و زمین‌های کشاورزی، مناطق کوهستانی و دشت، وسعت محوطه‌ها و همچنین توالی گاهنگاری آن‌ها است. تمامی این فاکتورها در کنار یکدیگر به‌عنوان شاخص‌هایی برای شناخت الگوهای استقراری، مدنظر

[Downloaded from jra-tabriziau.ir on 2020-03-23]
[DOR: 20.1001.1.24764647.1399.6.2.11.7]
[DOI: 10.52547/jra.6.2.141]

قرارگرفته شد و پس‌ازآن با توجه بـه ملزومـات پـژوهش، تحلیل داده‌های بانک اطلاعاتی با کمک نرم‌افزار سیسـتم اطلاعات جغرافیایی(GIS) انجـام شـد و درنهایـت مـورد تحلیل قرار گرفت.

٤. مبانی نظری

به‌طورکلی آنچه از لغت باستان‌شناسی چشم‌انداز برداشت می‌شود، جمع دو علم، یعنـی باسـتان‌شناسـی و جغرافیـا است [18]. باستان‌شناسان در باستان‌شناسی چشم‌انـداز، به تجزیه‌وتحلیل چشم‌اندازهای گذشته و انتخـاب‌هـایی که توسط مردمان گذشته در این چشم‌انداز صورت گرفته است، می‌پردازند. به‌طورکلی باستان‌شناسـی چشـم‌انـداز، انسان را در یک مفهوم وسیع موردمطالعه قرار مـی‌دهـد. در این مفهوم، انسان و محیط درکـنش متقابـل هسـتند یعنی مدام بر یکدیگر تأثیر می‌گذارند و از هم دیگر تأثیر می‌پذیرند. نظریه‌های استراتژی گردآوری، سازمان‌دهـی فضایی، اندازه، شکل و سـاختار گـروه‌هـای اجتمـاعی و سیاسی، روش‌های آمیزش جنسی و تولیدمثل، کنام‌های زیسـتی و سـاختار رفتارهـای جوامـع در رابطـه بـا محیط‌زیست، از رویکردهای زیست‌بوم‌شـناختی هسـتند که در تفسیر تحوّل فرهنگی در باستان‌شناسـی اسـتفاده می‌شوند [19]. هدف باستان زیست‌بوم شناسی، شناخت ارتباط و برهم‌کنش جوامع باستانی و زیست بومی اسـت که در آن زندگی می‌کردند [2].

۵. یافته‌های پژوهش

منظور از حوضه در پژوهش حاضر، حوضهٔ آبریز رودخانـه کشـف‌رود و نـه حتـی سرشـاخه‌هـای آن اسـت. طـی بررسی‌های باستان‌شناختی در محدودهٔ شهرستان مشـهد (دشت مشهد) در کل، چهارده استقرار پیش‌ازتـاریخی در حوضهٔ آبریز کشف‌رود شناسایی‌شده کـه از ایـن تعـداد، چهار استقرار برای اولین بار در دورهٔ آهن پدیدار شده‌انـد که از بحث فعلی خارج است. با استناد به مواد سـطحی، دَه استقرار دیگر توالی فرهنگی از دورهٔ نوسنگی تـا دورهٔ مفـرغ و آهـن دارنـد. از ایـن دَه اسـتقرار، سـه اسـتقرار (قادرآباد، قره‌تپه و ابرغن) دارای توالی از دورهٔ نوسنگی تا دوره مفرغ هستند که در ایـن پـژوهش، منظـور از دورهٔ مفرغ تنها دو فاز قدیم و میانهٔ آن است. دراین‌بـین، دو استقرار مرغانو و نادری، بر اساس مواد سطحی موجود در آرشیو موزهٔ خراسان و مواد موجود بر سطح، برای اولـین بار در دورهٔ گذر از نوسنگی به مس‌سنگی مسکون شدند و تپه مرغانو تا دورهٔ مفرغ و تپه نادری طرق تا دورهٔ آهن دارای توالی فرهنگی هستند. علاوه براین محوطهٔ تـوپ درخت نیز بر اساس شواهد برای اولین بار در فـاز پایـانی (جدید) مس و سنگ، مسکون بوده و تا دورهٔ آهن دارای توالی است. وسعت هشت هکتاری محوطهٔ توپ درخت، تا حدی بیانگر رشد روند شهری‌گری منطقه کشف‌رود در اواخر هزارهٔ چهارم و اوایل هـزارهٔ سـوم ق.م اسـت کـه همبودگی مشابهی با روند شهری‌گری تپه حصار دامغان

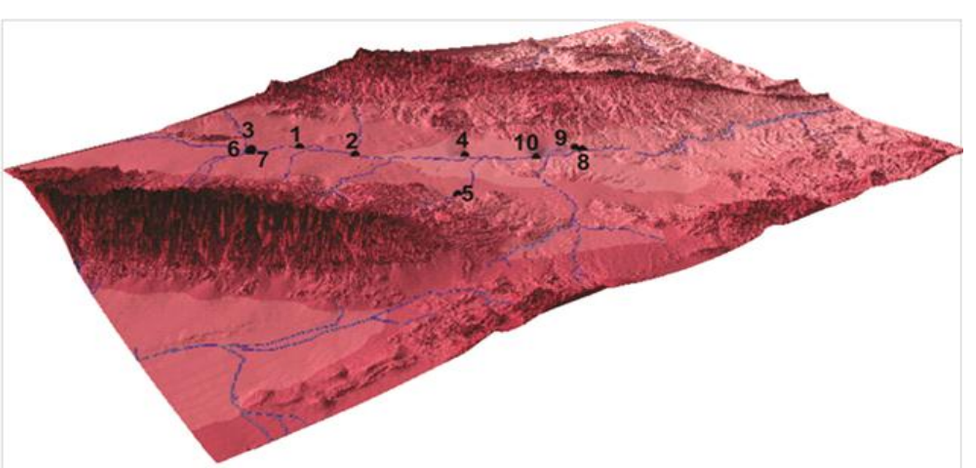

شکل۲: پراکنش استقرارهای موردمطالعه در محدوده دشت مشهد [17]
Fig. 2: Distribution of the studied settlements in the Mashhad plain [17]

[Downloaded from jra-tabriziau.ir on 2020-03-13]
[DOR: 20.1001.1.24764647.1399.6.2.11.7]
[DOI: 10.52547/jra.6.2.141]

جدول ۱: مشخصات و ویژگی‌های فرهنگی و طبیعی استقرارهای موردمطالعه [15]
Table. 1: Cultural and natural characteristics of the studied settlements [15]

ردیف R	نام مکان Site name	مختصات UTM		اندازه مکان Site dimensions		فاصله تا رودخانه Distance to the river	نوع مکان Site type		وضعیت اثر Effect status		بستر زیست محیطی Ecological substrate				مواد فرهنگی Cultural materials			توالی فرهنگی مورد مطالعه Cultural sequence			
		متر شمالی N	متر شرقی E	ارتفاع از سطح دریا The height of the water level frer	مساحت به متر Size(m)	متر (m)	تپه the hill	محوطه the area	فرسایش طبیعی Natural erosion	فرسایش و تخریب انسانی Human erosion	کوه Mountain	دشت Substrate	بستر رسوبی Substrate	حاشیه رودخانه riversides	سفال Pottery	ابزار سنگی Other	غیره Other	نوسنگی Neo lithic	گذر از نوسنگی به مس سنگی The transition Neolithic to the Chalcolithic	مس و سنگ Chalco lithic	مفرغ Bronze
1	قادر آباد Ghader Abad	363035	592717	1022	523	17	*			*		*			*	*	*	*	*	*	*
2	ابرغن Abarghan	362529	593235	971	120000	70		*	*	*		*	*	*	*			*	*	*	*
3	قره تپه Ghare tepe	363314	592127	1060	32000	200	*			*		*			*			*	*	*	*
4	مرغانو Morghano	381820	594532	915	5673	300	*			*		*			*				*	*	*
5	نادری طرق Naderi	593537	361051	1052	9000	17000	*		*	*		*		*	*		*		*	*	*
6	توپ درخت TOOP Derakht	363257	592104	1066	77000	0		*	*	*		*	*		*		*			*	*
7	دوین Devin tepe	363232	592046	1091	19000	550	*			*		*			*						*
8	قلئورخانه Ghalur Khaneh	361100	595900	868	12000	0	*		*	*			*	*	*						*
9	گاش تپه Gash tepe	361232	595921	860	10800	200	*			*		*			*						*
10	جونو Jouno tepe	360800	600000	890	11000	600	*			*		*			*						*

دارد. چهار استقرار دوین تپه، تپه قلئورخانه، گاش تپه و تپه‌های جونو نیز برای اولین بار در دورهٔ مفرغ قدیم پدیدار شده‌اند (جدول۱).

٦. بحث و تحلیل

٦-١. چشم‌انداز جغرافیایی (نقش عوامل طبیعی در پراکنش استقرارهای موردمطالعه)

ازآنجاکه ارتباط نزدیکی میان میزان بارش، نوع و میزان پوشش گیاهی و وجود گونه‌های مختلف جانوری با ارتفاع از سطح دریا در مناطق مختلف وجود دارد؛ بررسی توزیع استقرارها در سطوح ارتفاعی مختلف، می‌تواند دربارهٔ شناخت مکان‌های باستانی جدید و همچنین نحوهٔ استقرار مکان‌ها درگذشته، اطلاعات ارزشمندی را در اختیار محققان قرار دهد. همچنین ارزیابی چگونگی جایگزینی استقرارهای بشری گذشته در مناطق زمین‌ریختی از جمله کوه و دشت، بیانگر نحوهٔ اقتصاد معیشی و وابستگی آن‌ها به منابع و همچنین درصد و نوع تلاش برای رفع نیازهای معیشی است. از طرفی نیز برای درک فرایند جابه‌جایی محوطه‌های باستانی در دوره‌های مختلف، با توجه به رویدادهای تاریخی متعدد، علاوه بر پراکنش محوطه‌های باستانی نسبت به ارتفاع از سطح دریا، درصد شیب نیز موردبررسی قرار می‌گیرد. نیاز به آب، عنصری بسیار مهم در توزیع جغرافیایی و سکونت گزینی انسان‌ها است و زندگی جوامع بشری حول منابع آبی شکل‌گرفته است. دسترسی به منابع آبی ازجمله مهم‌ترین فاکتورهای شکل‌گیری استقرارها و نحوهٔ پراکنش آن‌ها است. یکی دیگر از شاخصه‌های مهم برای ارزیابی وسعت استقرارها در گذشته دوری و نزدیکی به اراضی مستعد کشاورزی است. مطالعهٔ نحوهٔ پراکنش دوره‌های استقراری نسبت به کاربری اراضی به این دلیل درخور توجه است که به‌احتمال‌زیاد منطقه‌ای که امروزه دارای کاربری مراتع با زمین‌های کشاورزی است، در

[Downloaded from jra-tabriziau.ir on 2020-03-17]
[DOR: 20.1001.1.24764647.1399.6.2.11.7]
[DOI: 10.52547/jra.6.2.141]

گذشته نیز دارای زمین‌های مساعد جهت کشت و کار و استفاده از مراتع بوده است که یکی از فاکتورهای مهم بررسی الگوهای استقراری محسوب می‌شود. در تحلیل استقرارها سنجش میزان وسعت استقرارها نیز مهم است .ازآنجاکه وسعت هر استقرار باستانی می‌تواند نشانگر جمعیت ساکن در آن منطقه باشد، به همین دلیل استقرارهای وسیع معرّف جنبه‌های گوناگونی از فرهنگ ساکنان آن است [17].

با توجه به نقشه‌های خروجی GIS عوامل زیست‌محیطی در چندطبقه، از جمله ارتفاع از سطح آب‌های آزاد، نوع وضعیت زیست‌محیطی اعم از دشت و کوهستان، درجه و جهت شیب، فاصله تا منابع آبی و علاوه برآن، وسعت و فاصلهٔ استقرارها نسبت به یکدیگر، در شکل‌گیری و ظهور استقرارهای منطقهٔ موردمطالعه مؤثر بوده‌اند و نحوهٔ پراکنش یا مدل توزیع آن، بیانگر پراکنش استقرارهای دورهٔ نوسنگی تا مفرغ میانی با مدلی خطی است که تماماً در حاشیهٔ رودخانه کشف‌رود و چند مورد در حاشیهٔ سرشاخه‌های آن واقع‌شده‌اند. تمامی استقرارهای دوره‌های مختلف در پایین‌ترین کد ارتفاعی نسبت به سطح آب‌های آزاد و در ارتفاعات ۳۶۶–۱۳۰۰ متری واقع‌شده‌اند؛ به‌نحوی‌که تمامی استقرارهای نوسنگی در کد ارتفاعی ۹۶۶ تا ۱۳۰۰ متری، استقرارهای دورهٔ مس و سنگ در همین کد ارتفاعی و تنها یک استقرارِ این دوره در کد ارتفاعی پایین‌تر یعنی ۳۶۶–۹۶۶ متری از سطح آب‌های آزاد واقع‌شده است (شکل ۳).

بنابراین با توجه به توالی فرهنگی استقرارهای فوق تا دورهٔ مفرغ، استقرارهای دورهٔ مفرغ که از دورهٔ قبل توالی دارند نیز در کد ارتفاعی ذکرشده، قرار دارند و چهار استقرار نوظهور دورهٔ مفرغ که برای اولین بار در این دوره مسکون شده‌اند، در کد ارتفاعی پایین‌تر یعنی در ارتفاع ۳۶۶–۹۶۶ متر قرار دارند (شکل۳). کلیهٔ استقرارهای موردمطالعه در یک فاز نسبت به شیب زمین واقع‌شده‌اند (شکل ۵). از دَه استقرار موردمطالعه، فاصلهٔ نُه استقرار تا رودخانه و منابع آبی کمتر از ۵۰۰ تا ۶۰۰ متر به نظر می‌رسد و تنها فاصلهٔ یک استقرار (تپه نادری طرق) تا رودخانه ۱۷۰۰ متر است (شکل ۶). همچنین کلیهٔ استقرارها در منطقهٔ پایین‌دست و در اراضی با کاربری کشاورزی واقع‌شده‌اند (شکل۷). فاصله بین استقرارها نیز نسبت به یکدیگر و استقرارهای همجوار از ۶ تا ۱۰ کیلومتر تجاوز نمی‌کند (شکل۹) که این موضوع بیانگر ارتباطات مستقیم بین استقرارهایی با فاصلهٔ کمتر از ۵ کیلومتر و ارتباط غیرمستقیم و چند ایستگاهه بین استقرارهایی با فاصله بیش از ۵ کیلومتر و همچنین روابط درون منطقه‌ای آن‌ها است. کلیهٔ فاکتورها و عوامل طبیعی، به یک نسبت برابر در توزیع مکانی استقرارهای پیش‌ازتاریخ حوضهٔ کشف‌رود از دورهٔ نوسنگی تا مفرغ پایانی نقش داشته‌اند؛ اما مهم‌ترین عامل اساسی در شکل‌گیری و استمرار استقرار در حوضهٔ موردمطالعه، وجود رودخانهٔ کشف‌رود و سرشاخه‌های آن است که حیاتی‌ترین شریان تحت‌الارضی منطقه محسوب می‌شود.

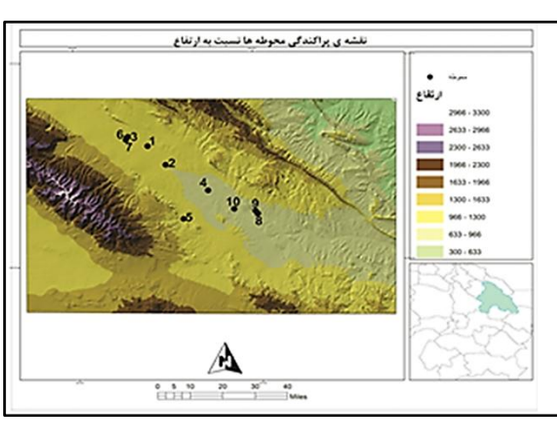

ارتفاع (به متر)	نوسنگی	گذر از نوسنگی به مس و سنگ	مس و سنگ	مفرغ
the height (m)	Neolithic	transition Neolithic to the Chalcolithic	Chalcolithic	Bronze
300-633				
633-966		4(80%)	5(62%)	6(60%)
966-1300	3(100%)	1(20%)	3(38%)	4(40%)

شکل ۳: پراکنش استقرارهای موردمطالعه در کدهای ارتفاعی منطقه
Fig.3: Distribution of the studied settlements in the elevation codes of the region

[Downloaded from jra-tabriziau.ir on 2020-03-13]
[DOR: 20.1001.1.24764647.1399.6.2.11.7]
[DOI: 10.52547/jra.6.2.141]

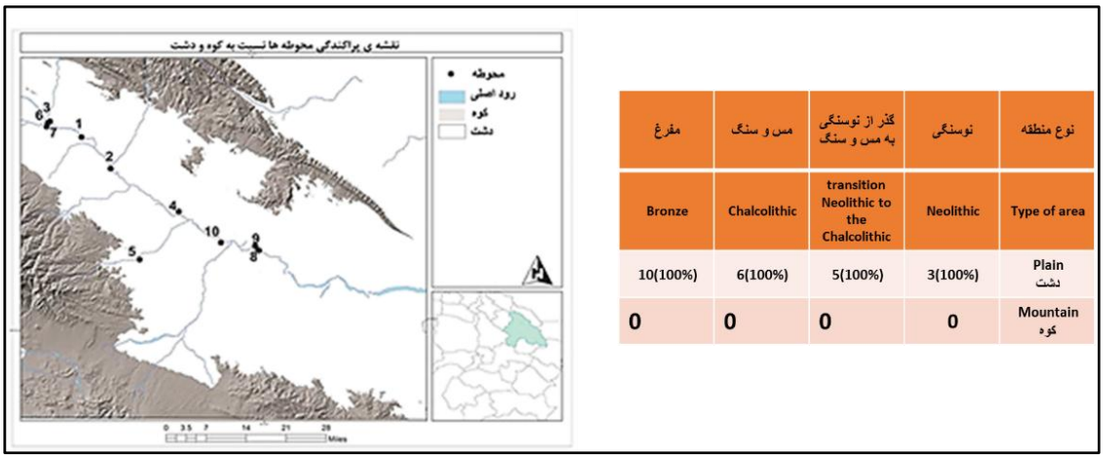

نوع منطقه	نوسنگی	گذر از نوسنگی به مس و سنگ	مس و سنگ	مفرغ
Type of area	Neolithic	transition Neolithic to the Chalcolithic	Chalcolithic	Bronze
Plain دشت	3(100%)	5(100%)	6(100%)	10(100%)
Mountain کوه	0	0	0	0

شکل ۴: پراکنش استقرارهای موردمطالعه نسبت به منطقهٔ کوه و دشت

Fig. 4: Distribution of the studied settlements in relation to the mountain and plain area

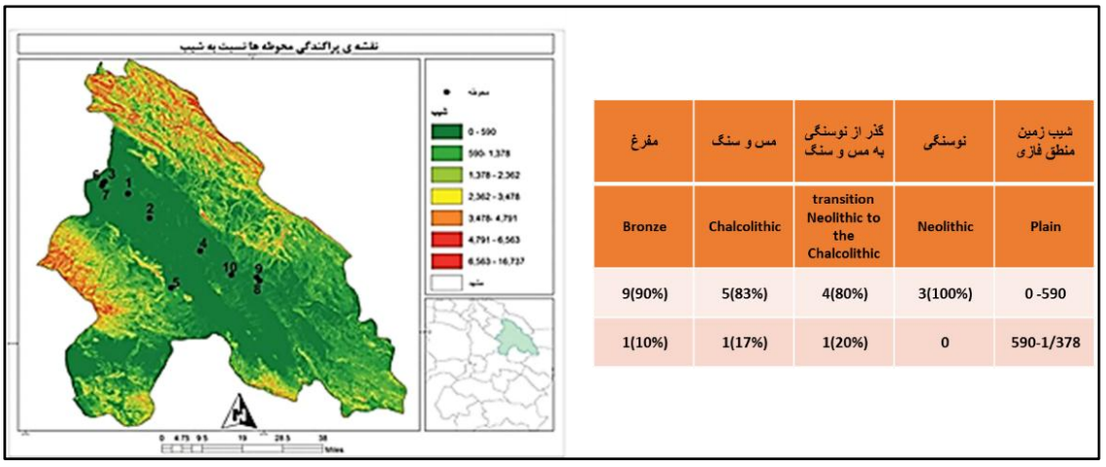

شیب زمین منطق فازی	نوسنگی	گذر از نوسنگی به مس و سنگ	مس و سنگ	مفرغ
Plain	Neolithic	transition Neolithic to the Chalcolithic	Chalcolithic	Bronze
0 -590	3(100%)	4(80%)	5(83%)	9(90%)
590-1/378	0	1(20%)	1(17%)	1(10%)

شکل ۵: پراکنش استقرارهای موردمطالعه نسبت به شیب منطقه

Fig. 5: Distribution of the studied settlements in relation to the slope of the area

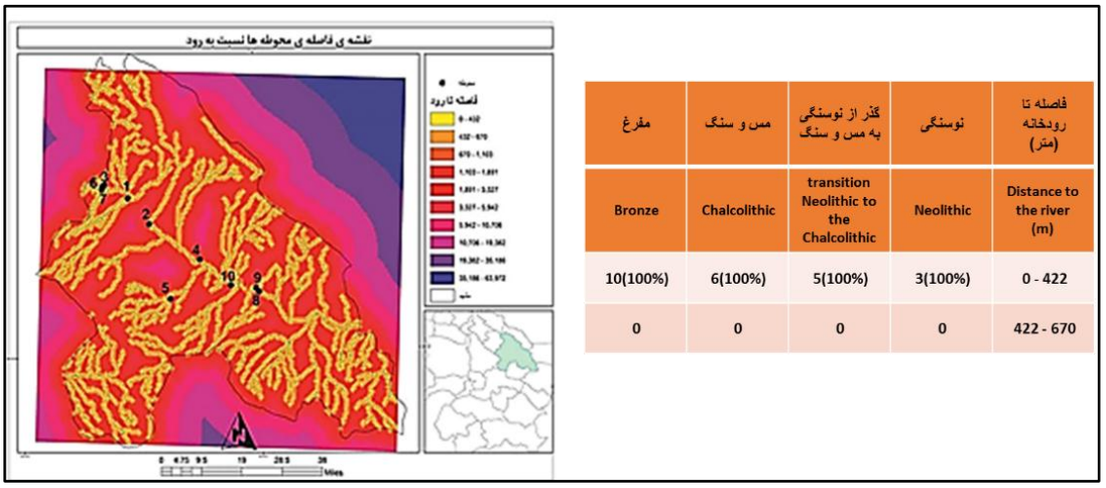

فاصله تا رودخانه (متر)	نوسنگی	گذر از نوسنگی به مس و سنگ	مس و سنگ	مفرغ
Distance to the river (m)	Neolithic	transition Neolithic to the Chalcolithic	Chalcolithic	Bronze
0 - 422	3(100%)	5(100%)	6(100%)	10(100%)
422 - 670	0	0	0	0

شکل ۶: فاصله استقرارهای موردمطالعه نسبت به رودخانه

Fig. 6: Distance of the studied settlements to the river

[Downloaded from jra-tabriziau.ir on 2020-03-17]
[DOR: 20.1001.1.24764647.1399.6.2.11.7]
[DOI: 10.52547/jra.6.2.141]

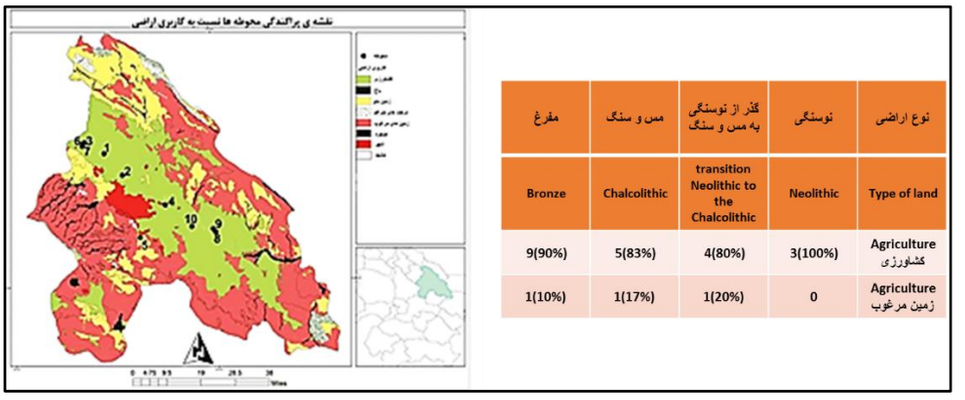

نوع اراضی	نوسنگی	گذر از نوسنگی به مس و سنگ	مس و سنگ	مفرغ
Type of land	Neolithic	transition Neolithic to the Chalcolithic	Chalcolithic	Bronze
Agriculture کشاورزی	3(100%)	4(80%)	5(83%)	9(90%)
Agriculture زمین مرغوب	0	1(20%)	1(17%)	1(10%)

شکل ۷: پراکنش استقرارهای موردمطالعه در اراضی با کاربری مختلف
Fig. 7: Distribution of studied settlements in various lands

با این تفاسیر، الگوی پراکنش استقرارها با مدلی خطی کـه در حاشیهٔ کشفرود با دو خوشهٔ شمال غربی بـا مرکزیـت توپ درخت و خوشهٔ جنوب شرقی با محوریت و مرکزیـت تپه نادری واقع شده‌اند، همچنین پراکنش در ارتفاعات کم، اغلب بین کد ارتفاعی ۶۳۳–۱۳۰۰ متـر، واقـع در اراضـی وسیع با کاربری کشاورزی و در منطـق فـازی شـیب کـم درجه که در چهارچوب منطقهٔ دشت با میزان بارش بـالا و مناسب‌ترین منطقه بـرای فعالیـت‌هـای کشـاورزی قـرار می‌گیرد، بیانگر استقرارهایی با اقتصاد معیشتی مبتنـی بـر کشاورزی است. وجود منبع غنی آبی رودخانهٔ کشـفـرود و سرشاخه‌های آن، ارتفاعات مناسب برای انجام فعالیت‌های کشـاورزی، اراضـی وسـیع کشـاورزی، پوشـش خـاک حاصلخیز منطقه، دما و میزان بارش و شـیب کـم منطقـه همگی، زمینه‌ساز ظهور استقرارهایی یکجانشـین هسـتند .در دورهٔ مـس و سـنگ بـا رشـد و افـزایش جمعیـتِ استقرارهای منطقه و شکل‌گیری پایه‌هـای اولیـهٔ جوامـع پیچیده با پیشه‌هـای تخصصـی‌تـر، عـلاوه بـر اسـتمرار، استقرارها نیز به‌تدریج رشد کرده‌اند و استقرارهای جدیدی

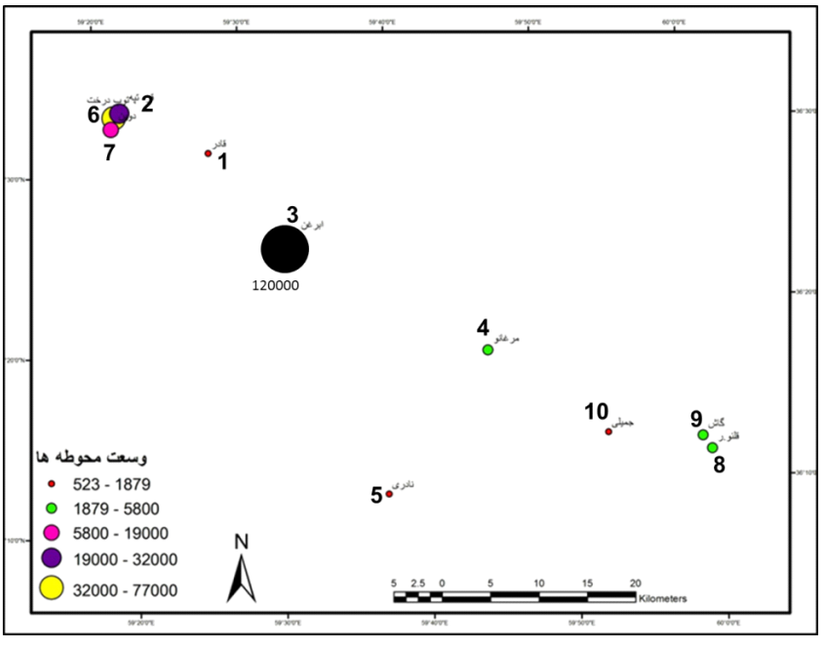

شکل ۸: نقشهٔ توزیع مکانی و وسعت استقرارهای موردمطالعه
Fig. 8: Extent of the studied settlements

[Downloaded from jra-tabriziau.ir on 2020-03-17]
[DOR: 20.1001.1.24764647.1399.6.2.11.7]
[DOI: 10.52547/jra.6.2.141]

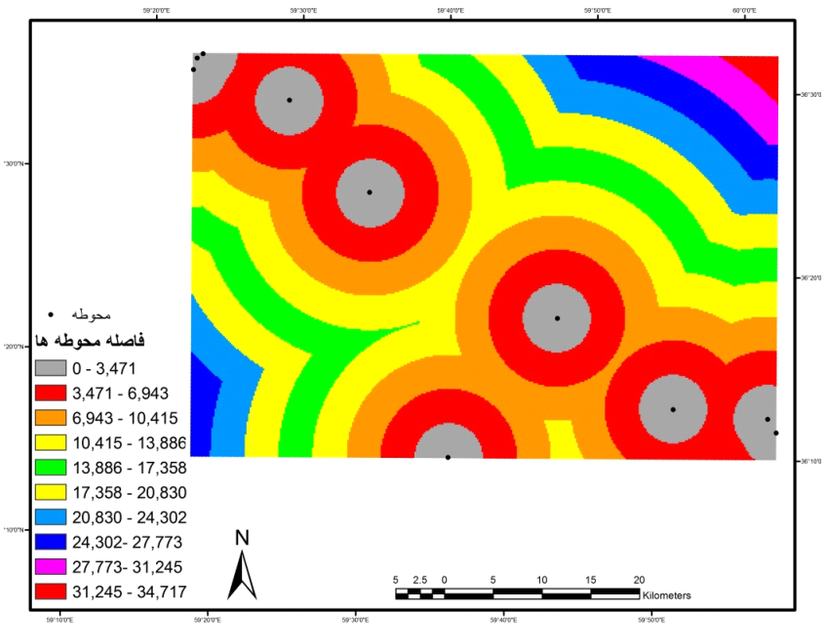

شکل ۹: نقشهٔ فاصلهٔ استقرارهای موردمطالعه از یکدیگر و خوشه‌های استقراری با مدل مکان مرکزی
Fig. 9: Distance map of the studied settlements of settlement clusters with central location model

نیز پدیدار شده‌اند. برحسب تعداد و وسعت محوطه‌ها می‌توان افزایش دو برابری جمعیت را در این دوره نسبت به دورهٔ نوسنگی تخمین زد. استقرارهای دورهٔ مس و سنگ با مدلی واگرا نسبت به الگوی پراکنش و اقتصادی معیشتی دورهٔ نوسنگی در منطقه رشد و استمرار پیدا کردند. یک چنین الگوی مشابهی نیز در دورهٔ مفرغ قدیم و میانی در منطقه، اتفاق افتاده و تنها، افزایش جمعیت این دوره نسبت به دورهٔ مس و سنگ ۶۶ %درصد رشد داشته که بیانگر نرخ رشد جمعیت کمتری، نسبت به دورهٔ مس و سنگ است. در دورهٔ مفرغ، به‌ویژه دورهٔ مفرغ میانی که اقتصاد کاملاً تخصصی و در قالب فعالیت‌های تجاری درون منطقه‌ای و دوردست بوده، همچنان اساس معیشت جوامع استقرار این دوره در حوضهٔ کشف‌رود، مبتنی بر کشاورزی در کنار صنعتگری و تجارت بوده است. استمرار و رشد تدریجی استقرارها از دورهٔ نوسنگی تا مفرغ میانی با الگویی کاملاً مشابه، بیانگر واگرایی الگوی استقراری و اقتصاد معیشتی جوامع نسبت به دوره‌های قبل‌تر تا عصر حاضر است.

٦-۲. چشم‌انداز فرهنگی

کهن‌ترین فرهنگ‌های انسانی در منطقهٔ خراسان، به‌ویژه حوضهٔ کشف‌رود را می‌توان بر اساس شواهد باستان‌شناختی، متعلق به دورهٔ پارینه‌سنگی قدیم در بستر و حاشیهٔ رودخانهٔ کشف‌رود دانست [11,20-21] که بر اساس مطالعهٔ حاضر، شاهد تداوم بی‌وقفهٔ استقرارهای انسانی در منطقه تا به امروز هستیم. به دلیل کمبود مطالعات این بخش از فلات ایران اطلاعات جامع و کاملی از دوره‌های متأخرتر پارینه‌سنگی (میانی و جدید یا فراپارینه‌سنگی) در دست نیست.

پس از دورهٔ یخچالی پلیستوسن و در اوایل دورهٔ پربارش هلوسن، بر اساس شواهد دیرین اقلیم‌شناسی پس از دومین دورهٔ پس رفت دریای کاسپی در هزارهٔ هشتم ق.م. به دلیل رطوبت بالا و مساعد شدن بسترهای زمین، مناطق صحرایی و استپ‌های خشک از جملهٔ حوضهٔ کشف رود، به مناطقی پوشیده از گیاهان مختلف و غلات تبدیل شد [22-23]. این تغییرات بنیادین در زندگی بشر دورهٔ فراپارینه‌سنگی، سبب یکجانشینی در مناطق پست، پیشرفت تکنولوژیکی و در نهایت منجر به فعالیت‌های معیشتی از جمله کشاورزی، دامداری و گستردگی جوامع انسانی در بخش وسیعی از فلات ایران و آسیای غربی شد؛ اما از اینکه، ساکنان اولیهٔ حوضهٔ کشف‌رود پس از پایان پلیستوسن از کجا آمدند و به چه طریقی در منطقه ساکن

[Downloaded from jra-tabriziau.ir on 2020-03-17]
[DOR: 20.1001.1.24764647.1399.6.2.11.7]
[DOI: 10.52547/jra.6.2.141]

شدند، هنوز اطلاعاتی در دست نیست. یکجانشینی در خاورمیانه و خاور نزدیک در دورهٔ هلوسن، سبب اهلی کردن تدریجی بز و گوسفند و کشت تضمینی گندم و جو شد که طی استمرار آن، نیاز برای ذخیره‌سازی این محصولات منجر به تولید ظروف گلی به‌جای ظروف سنگی شد. فرایند تولید ظروف گلی را در منطقهٔ شمال شرق ایران و نیمه شمالی ایران به‌خوبی می‌توان در مطالعات باستان‌شناسی غارها و پناهگاه‌های واقع در ارتفاعات حاشیهٔ دریای کاسپی پیگیری و مشاهده کرد [22,24-25]. نمونهٔ دیگری از پیشرفت تکنولوژیکی دورهٔ هلوسن را می‌توان بر اساس مطالعات تپه غربی و شرقی سنگ چخماق در دشت شاهرود پیگیری کرد [26]. در حوضهٔ کشف‌رود، مواد سطحی تپه قادرآباد نیز بیانگر پیشرفت‌های تکنولوژیکی است که منجر به تولید ظروف سفالی به‌جای ظروف سنگی و همچنین استفاده از ابزارهای پیشرفته شده است. در این استقرار، رفته‌رفته پیشرفت‌هایی در فرایند تولید ظرف سفالی ایجاد شد و طی ارتباطات محدودی که بین جوامع انسانی مستقر در مناطق مختلف پدید آمد، علاوه بر تکنیک‌های ساخت ظروف سفالی، تکنیک و طیف‌های تزیینی نیز در منطقهٔ وسیعی، به‌صورت فراگیر مورداستفاده قرار گرفت. ساریانیدی [22] معتقد است که تغییر اقتصاد جمع‌آوری به اقتصاد تولیدی بر اساس مطالعات دورهٔ فراپارینه‌سنگی در حاشیهٔ خزر، در غارهای کمربند، هوتو، دم دم چشمه، جبل و در دیگر نقاط فلات ایران در هزارهٔ هفتم و یا حداقل در هزارهٔ ششم ق.م رخ‌داده است. همان‌طور که اشاره شد در دشت شاهرود در تپه‌های سنگ چخماق، بر اساس مطالعات کربن۱۴ می‌توان دگرگونی و تحول این فرایند را متعلق به هزاره هفتم ق.م دانست [6]. البته فیلیپ کوهل، معتقد است که نتایج این تاریخ‌ها نیاز به کالیبره شدن و بازنگری دارند؛ بااین‌حال وی بر اساس مطالعات باستان‌شناختی تپه سنگ چخماق، دو مرحلهٔ قدیمی‌تر برای دورهٔ نوسنگی شمال شرق ایران و آسیای مرکزی پیشنهاد می‌کند. وی تاریخ پیش از ۶۵۰۰ ق.م. را بر اساس مواد فرهنگی مربوط به دورهٔ نوسنگی بدون سفال در تپه غربی سنگ چخماق و تاریخ ۶۲۰۰–۶۵۰۰ ق.م. را با استناد به مواد فرهنگی تپه شرقی سنگ چخماق به‌عنوان مرحلهٔ آغازین نوسنگی با سفال در ایران و نوار کوهپایه‌ای کپه داغ (به احتمال زیاد، کوهپایه‌های جنوبی کپه‌داغ در مرزهای خراسان) پیشنهاد می‌کند [6]. به دلیل پیشینهٔ کاوش‌های باستان‌شناسی و حجم مطالعات در نواحی شمالی کپه‌داغ، برای اولین بار فرهنگ نوسنگی در تپه جیتون و بعدها لایه‌های تحتانی تپه آنو شناسایی شد [27]. گسترش و تداوم مطالعات باستان‌شناسی در خصوص فرهنگ جیتون، نشان داد که پس از نیمهٔ هزارهٔ ششم ق.م روستاهایی با فرهنگ کهن کشاورزی متعلق به دورهٔ نوسنگی در نوار شمالی کپه داغ پدیدار شدند [28]. پس‌ازاین توالی، دورهٔ گذر از نوسنگی به مس‌سنگی در آسیای مرکزی و جنوب ترکمنستان شکل گرفت که اساس آن را مطالعات باستان‌شناختی تپه آنو و مدارک و یافته‌های طبقهٔ آنو IA شکل داد. پژوهشگرانی، سنت‌های سفالی این فرهنگ را با سنت‌های سفال چشمه‌علی در فلات مرکزی ایران مشابه دانسته‌اند [6]. بر اساس آنچه در بالا ذکر شد، ظهور جوامع روستایی کهن با اقتصاد مبتنی بر کشاورزی دورهٔ نوسنگی در آسیای مرکزی، به‌ویژه جنوب ترکمنستان، یک هزاره دیرتر از مناطق شمال شرقی ایران ظهور کرده است که برخی از پژوهشگران معتقد هستند که این جوامع، ریشه‌های ایرانی دارند که از سوی مناطق غربی (منظور غرب ترکمنستان و مناطق شمال شرق ایران) به منطقهٔ آسیای مرکزی واردشده‌اند [6]. اما امروزه به دلیل حجم کم و فقدان مطالعات باستان‌شناسی پیش‌ازتاریخ در منطقهٔ خراسان، همچنان طبقه‌بندی‌های فرهنگی و گاهنگاری‌های مربوط به آسیای مرکزی، برای مطالعات منطقهٔ شمال شرق مبنا قرار می‌گیرند؛ به‌نحوی‌که فرهنگ‌های قدیمی شناسایی‌شده در منطقهٔ شاهرود و تپه سنگ چخماق که تقریباً هزارسال قدیمی‌تر از فرهنگ نوسنگی آسیای مرکزی است، بر مبنای مطالعات و گاهنگاری‌های آسیای مرکزی شناخته می‌شوند و در توصیف و بررسی این داده‌ها از اصطلاح شبه جیتونی نام‌برده می‌شود (رک. همان). این فرایند علاوه بر دورهٔ نوسنگی، برای دیگر دوره‌های فرهنگی پیش‌ازتاریخ مناطق شمال شرق ایران، به‌ویژه خراسان نیز صدق می‌کند. با انجام مطالعات لایه‌نگاری

[Downloaded from jra-tabriziau.ir on 2023-03-13]
[DOR: 20.1001.1.24764647.1399.6.2.11.7]
[DOI: 10.52547/jra.6.2.141]

علمی و آزمایش‌های تاریخ‌گذاری مطلق (که خوشبختانه انجام آزمایش‌های ترمولمینسانس جهت تبیین جدول گاهنگاری مطلق منطقه بر روی نمونه‌های سفالی منطقه در حال انجام است) می‌توان بازبینی بنیادینی در این امر به وجود آورد که به نحو مؤثری می‌تواند گشایندهٔ دریچه‌ای جدید برای مطالعات آتی چه در منطقهٔ شمال شرق ایران و خراسان و چه مناطق آسیای مرکزی باشد و به‌نوعی گاهنگاری‌های آسیای مرکزی و جنوب ترکمنستان را نیز تحت‌الشعاع قرار دهد.

در فلات ایران فرایندهای تولیدی در ادوار بعد از دوره نوسنگی به دلیل افزایش جمعیت، سبب شد تا پیشه‌های متفاوتی به‌صورت تخصصی شکل بگیرند و رفته‌رفته طی روندهای درونی، پیشرفت‌های تکنولوژیکی، به‌کارگیری اندیشه‌های متفاوت، شکل‌گیری مذهب و ایجاد ارتباطات فرا منطقه‌ای، جوامع با سرعتی متعادل به‌سوی مسیر تکاملی خود هدایت شدند که در نیمهٔ هزارهٔ سوم در آسیای مرکزی، این جوامع به مرحلهٔ شهرنشینی با ساختارهای پیچیده اجتماعی، اقتصادی و سیاسی تبدیل شدند .همچنین به دلیل ارتباطات فرامنطقه‌ای و ایجاد شبکه‌های تجاری و مبادلاتی، کم‌کم، ویژگی‌های فرهنگی جوامع مختلف در یکدیگر انتشار پیدا کرد، مردمان و اندیشه‌ها جابه‌جا شدند و تولیدات تخصصی و انحصاری نیز مبادله شد [30-29]. این فرایند در منطقهٔ شمال شرق ایران طی بازنگری‌هایی که از سال ۱۹۸۶م. در تپه حصار انجام شد، تفاوتی در گاهنگاری ظهور این فرایند با آسیای مرکزی و جنوب ترکمنستان نمایان کرد .طبق مدارک باستان‌شناختی، تاریخ شکل‌گیری و روند این فرایند تا اواخر هزارهٔ چهارم ق.م. و اوایل هزارهٔ سوم ق.م .عقب برده شد. یکی از اساسی‌ترین شواهد و مدارک آن، شکل‌گیری حداکثر استقرار حصار بود. در حوضهٔ کشف‌رود نیز بر اساس مطالعات انجام‌شده در این پژوهش و ثبت و تحلیل نحوهٔ پراکنش داده‌های سفالی در سطح استقرار، می‌توان شباهت تقریباً نزدیکی را با تپه حصار ازنظر توالی فرهنگی و تاریخ شکل‌گیری فرایند شهرنشینی در محوطهٔ توپ درخت مشاهده کرد.

استمرار این فرایند در دورهٔ متأخرتر، یعنی دورهٔ مفرغ میانی، سبب ظهور جدید و گسترش وسعت محوطه‌های دورهٔ قبل شده است که از آن به‌عنوان دورهٔ اوج شهری‌گری نام برده می‌شود. در جنوب ترکمنستان به‌جز محوطهٔ نمازگاه که وسعتی بسیار زیاد داشته و در دورهٔ مفرغ میانی به بزرگترین استقرار جنوب ترکمنستان تبدیل شده، آلتین تپه نیز چنین شرایطی داشته است ولی دیگر استقرارهای این دوره در منطقهٔ آسیای مرکزی و جنوب ترکمنستان، وسعت‌های کم داشته‌اند و به اندازه‌های تقریب سه هکتار، ۱/۱ هکتار و حتی ۶/۰ هکتار بوده‌اند که کوهل معتقد است با توجه به پیچیدگی‌ها و نظام‌مند شدن زندگی، جامعه، اقتصاد و سیاست در این دوره، استقرارهای این دوره را تنها بر اساس وسعت آن‌ها نباید سنجید و نظریه‌های مدرن شهری‌گری را که برای جوامع معاصر و پس از قرن شانزدهم میلادی، صدق می‌کنند، نباید در تحلیل فرایندهای فرافرهنگی این جوامع به‌کار برد .از طرفی وی معتقد است که هرچند وسعت استقرارهای این دوره محدود و کم است اما درواقع این استقرارها مراکز مستقل و قدرتمندی بوده‌اند که نخبگان این جوامع در حومهٔ این استقرارها و در حومه شهرها زندگی می‌کردند [8]. چنین فرایند مشابهی نیز در دورهٔ مفرغ قدیم و میانی در حوضهٔ کشف‌رود قابل‌رؤیت است. در این دوره، استقرارهای حوضهٔ کشف‌رود علاوه بر استمرار، گسترش تدریجی در تعداد نیز داشته‌اند. استقرارهای مفرغ قدیم و میانی این منطقه نیز علاوه بر توپ درخت با وسعت هشت هکتاری، اغلب وسعتی برابر با سه تا دو هکتار، یک هکتار و حتی ۰/۰۵ هکتاری داشتند که همانند استقرارهای جنوب ترکمنستان، ازجمله مراکز قدرتمند و مستقل این دوره بوده‌اند و مواد سطحی و سنت‌های سفالگری شناسایی‌شده از آن‌ها دال بر این فرض است. دراین‌بین، نباید نقش معماری‌های موقت و بومی (سست استحکام و با مصالح تخریب‌پذیر مانند خانه‌هایی با شالوده‌ای از نوع چوب و یا چادرنشینی) را نیز در وسعت این استقرارها نادیده انگاشت که اغلب متعلق به افراد طبقات کشاورز یا پیشه‌وران ساکن در حومهٔ مرکز استقرار بوده‌اند. این در حالی است که اکثر استقرارهای موردمطالعه، طی فعالیت‌های کشاورزی، عمرانی و عملیات غیرمجاز خاک‌برداری، اغلب تسطیح و کوچک شده‌اند و بسیاری از استقرارها که توسعه افقی داشته‌اند نیز به دلیل نرخ

[Downloaded from jra-tabriziau.ir on 2023-03-13]
[DOR: 20.1001.1.24764647.1399.6.2.11.7]
[DOI: 10.52547/jra.6.2.141]

رسوب‌گذاری بالای منطقه، مدفون‌شده‌اند که از بارزترین نمونهٔ آن استقرار قادرآباد و تپه نادری طرق و همچنین استقرار شهرک فیروزه در دشت نیشابور است.

۷. نتیجه‌گیری

درنتیجهٔ شرایط زیست‌محیطی مناسب از جمله آب‌وهوا، منابع مهم غنی آب به‌ویژه رودخانهٔ کشف رود، دسترسی آسان به منابع غذایی نباتی و حیوانی و ساختار اکولوژیک منطقه جهت ارتباطات درون منطقه‌ای و برون منطقه‌ای، سیستم‌های زیستگاهی مختلف در حوضهٔ کشف رود شکل گرفته‌اند. شکل‌گیری و ظهور این سیستم‌های زیستگاهی با هدف استفاده از منابع محیطی از دورهٔ پارینه‌سنگی تا به امروز در منطقه موردمطالعه قرار گرفته است. شکل‌گیری استقرارهایی از دورهٔ پارینه‌سنگی قدیم در حاشیهٔ کشف‌رود و اکوسیستم بارور موجود، سبب تطوّر و تسلسل استقرارهای انسانی در حوضهٔ کشف‌رود شده است که با تغییر دوره‌های فرهنگی، همچنان به زیست خود ادامه داده‌اند. با ابداع کشاورزی و تغییر در نوع معیشت در دورهٔ نوسنگی، حوضهٔ کشف‌رود همچنان به‌عنوان زیست بومی مؤثر مورداستفاده جوامع دورهٔ نوسنگی قرارگرفته است و پس‌ازآن تا دورهٔ پایانی مفرغ این جوامع حتی با تغییر در سبک زندگی و نظام‌های اجتماعی‌شان به حیات خود ادامه داده‌اند. همین منابع محیطی، عمده‌ترین عامل در روند شکل‌گیری و رشد و توسعهٔ فرهنگی استقرارها در دوران پیش‌ازتاریخ منطقه بوده‌اند که تغییرات آب‌وهوایی و کاهش ظرفیت‌های منابع محیطی، همچنین سطح رسوب‌گذاری منطقهٔ موردمطالعه به دلیل قرارگیری بین کوه‌ها و رشته‌کوه‌های متعدد، سبب تغییراتی در الگوی پراکنش استقرارهای دورهٔ مفرغ جدید منطقه شده‌اند. از طرفی به دلیل قرارگیری این حوزهٔ فرهنگی مابین دو حوزهٔ کپه‌داغ شمالی (جنوب ترکمنستان) و فلات مرکزی ایران، هم‌پوشانی‌هایی در آثار فرهنگی این مناطق از دورهٔ نوسنگی تا مفرغ پایانی دیده می‌شود. فرهنگ‌های موجود در مکان‌های باستانی منطقه، مؤلفه‌هایی از فرهنگ‌های جنوب ترکمنستان و فلات مرکزی ایران دارند. پراکنش مکان‌های باستانی حاشیهٔ کشف‌رود و تسلسل و تطوّر فرهنگی مشخص‌شده بر اساس مواد فرهنگی سطحی آن‌ها نشانگر تداوم و رشد تدریجی استقرارگاه‌های انسانی در منطقه است که در ادوار متأخرتر با رشد تدریجی این استقرارها، پراکنش آن‌ها نیز در حوضهٔ کشف‌رود افزایش‌یافته و برحسب ادوار فرهنگی‌شان، کانون‌های استقراری متعددی را شکل داده است و در دورهٔ مفرغ، مخصوصاً مفرغ میانی، کانون‌های شهری متعددی را ایجادکرده‌است. درنتیجه، رودخانهٔ کشف‌رود به‌عنوان عاملی حیاتی و مؤثر در ایجاد اکوسیستمی بارور، بستر مناسبی را جهت گزینش مکانی و منطقه‌ای جوامع انسانی از دورهٔ پارینه‌سنگی تاکنون در حاشیهٔ خود فراهم کرده است. این جوامع در طول تاریخ و ادوار مختلف فرهنگی با توجه به تحول بسترهای فکری، اقتصادی، معیشتی و اجتماعی‌شان، در سیر تکاملی و تطوری خود شرایط خاص منطقه را پذیرفته‌اند و در کنار مؤلفه‌های فرهنگی نوظهور در ادوار پیش‌ازتاریخ، از جمله ظهور کشاورزی، پیشرفت تکنولوژی، استفاده از فلز و ظهور شهرنشینی به حیات خود ادامه داده‌اند و در راستای پدیده‌های جغرافیایی مهم از جمله رودخانهٔ کشف‌رود، بسترهای حاصلخیز جهت کشاورزی، منابع معدنی، پوشش گیاهی و جانوری، چشم‌انداز پیش‌ازتاریخ حوضهٔ کشف‌رود را شکل داده‌اند که در دو بُعد مادی و غیرمادی با فرهنگ‌های پیش‌ازتاریخ منطقه شمال‌شرق ایران به‌ویژه منطقه شاهرود و دامغان، دشت گرگان، درگز و حوضهٔ اترک و همچنین فرهنگ‌های پیش‌ازتاریخی جنوب ترکمنستان ازجمله فرهنگ دوره نوسنگی جیتون و آنو IA، فرهنگ دوره نمازگاه I تا VI و فرهنگBMAC ، هم‌پوشانی دارند.

References

[1] Labaf-Khaniki M. Landscape Archaeology. Bastanshaenasi, 2007; 2(4): 126-113. [In Persian]

[لباف خانیکی میثم. باستان‌شناسی زمین سیما. باستان شناسی، ۱۳۸۵؛۲(۴)، ۱۱۳-۱۲۶.]

[2] Abdi K. Human biology and its importance in archaeological research. Bastanshenasi va Tarikh. 2012; 16(31):

[Downloaded from jra-tabriziau.ir on 2020-03-13]
[DOR: 20.1001.1.24764647.1399.6.2.11.7]
[DOI: 10.52547/jra.6.2.141]

اطلاعات جغرافیایی(GIS)در تحلیل الگوی استقراری: مطالعه موردی محوطه‌های دشت درگز از دوره نوسنگی تا پایان عصرآهن. پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۱۳۹۱؛ ۲(۲)، ۷-۲۴.]

[10] Hiebert FT, DYSON RH. Prehistoric Nishapur and the frontier between Central Asia and Iran. Iranica Antiqua. 2005 Apr;37(0):113-49.

[11] Ariai A, Thibault C. Nouvelles précisions à propos de l'outillage paléolithique ancien sur galets du Khorassan (Iran). Paléorient. 1975;3(1):101-8.

[12] Labaf Khaniki RA. Review of the activities of Greater Khorasan from the beginning until now. Proceedings of the Conference on Eighty Years of Iranian Archeology. ICHTO; 2012: 137-185. [in Persian].

[لباف خانیکی رجبعلی. مروری بر فعالیت‌های خراسان بزرگ از آغاز تا کنون. در مجموعه مقالات همایش هشتاد سال باستان‌شناسی ایران. پژوهشگاه سازمان میراث فرهنگی. تهران؛ ۱۳۹۱، صص۱۳۷-۱۵۸.]

[13] Jamialahmadi M, Nasab HV, Nashli HF, Beshkani A. Kashafrud revisited: discovery of new Palaeolithic sites in north-eastern Iran. Antiquity. 2008 Sep;82(317).

[14] Habibi KH, SheikhBaglu B, Eshghi AA & Toghrae M. Evidence of prehistoric cultures of Central Asia in the northeastern region of Iran based on a methodical study of Tape Naderi. The Second National Archaeological Conference of Iran; 2016: Mashhad. [In Persian].

[حبیبی سید خلیل، شیخ بگلو اسلام، بابک، عشقی علی‌اکبر، طغرایی محمود. شواهد فرهنگ‌های پیش‌ازتاریخی آسیای مرکزی در منطقه شمال شرقی ایران براساس بررسی روشمند تپه نادری طرق. مقاله ارائه شده در دومین همایش ملی باستان شناسی ایران، آبان ماه، ۱۳۹۴؛ موزه بزرگ خراسان: مشهد.]

[15] Davari MS, Basafa H & Toghraei M. Kashafrud River (Mashhad plain) from the Neolithic to the Middle Bronze Age. Journal of Archaeological Studies. 2020; 12(3): 43-66. doi: 10.22059/jarcs.2020.290461.142792. [In Persian]

[داوری محمدصادق، باصفا حسن، طغرایی محمود. کاربرد سیستم اطلاعات جغرافیایی(GIS)در تحلیل الگوی استقراری: مطالعه موردی محوطه‌های دشت درگز از دوره نوسنگی تا پایان عصرآهن. پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۱۳۹۱؛ ۲(۲)، ۷-۲۴.]

15-25. [In Persian]

[عبدی کامیار. زیست‌بوم‌شناسی انسانی و اهمیت آن در پژوهش‌های باستان‌شناختی. باستان‌شناسی و تاریخ، ۱۳۸۰؛۱۶(۳۱)، ۱۵-۲۵.]

[3] Soltani N, Aligolizadeh, Firooz Jai N. Analysis of the relationship between natural environment factors in the model of spatial distribution of settlements and population in the spring area of Hamadan. Jahad. 2012; 244-255: 90-98. [In Persian]

[سلطانی نبی الله، علیقلی‌زاده، فیروز جایی ناصر .تحلیل رابطه بین عوامل محیط طبیعی در الگوی توزیع فضایی سکونتگاه‌ها و جمعیت در ناحیه بهار همدان. جهاد، ۱۳۸۰؛ ۲۴۴و۲۴۵، ۹۰-۹۸.]

[4] Shokouei H. New Perspectives on Urban Geography, Tehran: Samt; 1997. [In Persian]

[شکویی حسین. دیدگاه‌های نو در جغرافیای شهری، سمت :تهران؛ ۱۳۷۳.]

[5] Rahnamaei M,T. Environmental Capabilities of Iran, Ministry of Housing and Urban Development: Tehran; 2000. [In Persian]

[رهنمایی محمد تقی. توان‌های محیطی ایران، وزارت مسکن و شهرسازی: تهران؛ ۱۳۷۰.]

[6] Kohl PL, Francfort HP. Central Asia palaeolithic beginnings to the Iron Age= L'Asie centrale des origines à l'âge du fer. Ed. Recherche sur les civilisations; 1984.

[7] Ricciardi RV. Archaeological survey in the upper Atrek valley (Khorassan, Iran): preliminary report. Mesopotamia Torino. 1980;15:51-72.

[8] Kohl PL. Central Asia palaeolithic beginnings to the Iron Age, Tr. Hossein Ramezani and Maasomeh Moradiyan, Tehran: Samira; 2016. [In Persian]

[کوهل فیلیپ .باستان‌شناسی آسیای مرکزی از دوره پارینه‌سنگی تا عصرآهن. ترجمه حسین رمضان‌پور و معصومه مرادیان، سمیرا: تهران؛ ۱۳۹۴.]

[9] Yousefi zoshk R, Baghizadeh S. Application of Geographical Information Systems (GIS) in Analysis of Settlement Pattern; Case Study of Dargaz Plain's Sites From Neolithic Period to the End of Iron Age IV. Pazhoheshha-ye Bastan shenasi Iran. 2013: 2(2), 7-24. [In Persian]

[یوسفی زشک روح الله، باقی‌زاده سعید. کاربرد سیستم

[Downloaded from jra-tabriziau.ir on 2020-03-17]
[DOR: 20.1001.1.24764647.1399.6.2.11.7]
[DOI: 10.52547/jra.6.2.141]

[21] Biglari F. A review of the archeology of the Paleolithic period of Khorasan. A new key on the archeology of Khorasan; a selection of archaeological findings and historical-cultural treasures of Khorasan (by Meysam Labaf Khaniki). ICHTO. 2014; 1(1): 16-24. [In Persian].

[بیگلری، فریدون. مروری بر باستان شناسی دوران پارینه‌سنگی خراسان با تأکید بر محوطه‌های کشف‌رود .به کوشش میثم لباف خانیکی. گذری بر باستان‌شناسی خراسان، ۱۳۹۴؛۱(۱)، ۵-۱۷.]

[22] Sarianidi VI. Central Asia; Food producers and other Neolithic communities in Iran and beyond Jeyhun: East Iran, Central Asia, Soviet Union, Afghanistan. Part I. Vol. (1), Translated by Sadegh Malek Shahmirzadi, On the Tarikh Tamadonhaye Asiyaye Markazi (Book from UNESCO), Tehran: Ministry of Printing and Publishing Foreign; 2009. [In Persian]

[ساریانیدی ویکتور. آسیای مرکزی؛ تولیدکنندگان غذا و سایر جوامع دوران نوسنگی در ایران و ماورای جیحون: شرق ایران، آسیای مرکزی، شوروی، افغانستان. بخش اول، جلد اول، مترجم صادق ملک شهمیرزادی، در تاریخ تمدن‌های آسیای مرکزی (کتابی از یونسکو)، مؤسسه چاپ و انتشارات وزارت خارجه: تهران؛ ۱۳۷۹.]

[23] Sajjadi SM. Archaeology of central Asia. Tehran: Samt; 2016. [in Persian].

[سیدسجادی سید منصور. باستان‌شناسی آسیای مرکزی .جلد اول، سمت: تهران؛ ۱۳۹۵.]

[24] Vahdati Nasab H, Nikzad M. A New Look at the Neolithization of the Southeastern of the Caspian Sea. Pazhoheshha-ye Bastan shenasi Iran. 2016; 6(11): 7-24. doi: 10.22084/nbsh.2016.1736. [In Persian]

[وحدتی‌نسب حامد، نیک‌زاد میثم. تأملی بر فرایند نوسنگی شدن در منطقه جنوب شرق دریای مازندران و فلات مرکزی ایران. پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۱۳۹۵؛ ۶(۱۱): ۷-۲۴.]

[25] Ramezanpour H, Garazhian O, Valipour H. Neolithic and Neolithization of the Eastern Mazandaran Lowlands: Based on New Archaeological Surveys. Pazhoheshha-ye Bastan shenasi Iran. 2013; 3(4): 97-116. [In Persian]

.تبیین گاهنگاری نسبی و ارزیابی نظام‌های فرهنگی پیش ازتاریخ حوضه کشف‌رود(دشت مشهد) از دوره نوسنگی تا مفرغ میانی. مطالعات باستان شناسی، ۱۳۹۹؛ ۳(۲۳): ۶۶-۴۳.]

[16] Mazari Moghaddam H. Analysis of Cultural Landscape and Patterns of Iron Age Establishment in Mashhad (Kashfarrood Basin). Master Thesis in Archeology, University of Neyshabur, Faculty of Literature and Humanities. [Unpublished] [In Persian]

[مزاری‌مقدم حسین. تحلیل چشم‌انداز فرهنگی و الگوهای استقرار عصرآهن دشت مشهد (حوضه کشف‌رود)[منتشر نشده]پایان نامه کارشناسی ارشد باستان شناسی، دانشگاه نیشابور، دانشکده ادبیات و علوم انسانی.]

[17] Davari M S. An Explanation of relative chronology and remote sensing studies in order to analyze the cultural and geographical landscape of the prehistoric areas of Kashfroud Basin (Mashhad city) from Neolithic to Bronze Age. Master Thesis in Archeology, University of Neyshabur, Faculty of Literature and Humanities. [unpublished] [In Persian]

[داوری محمدصادق. تبیین گاهنگاری نسبی و مطالعات سنجش از راه دور به‌منظور تحلیل چشم‌انداز فرهنگی و جغرافیایی محوطه‌های پیش‌ازتاریخ حوضه کشف‌رود (شهرستان مشهد) از دوره نوسنگی تا مفرغ پایانی [منتشر نشده]. پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته باستان شناسی، دانشگاه نیشابور، دانشکده ادبیات و علوم انسانی.]

[18] Afanasiev GE. Landscape Archaeology through Europe: problems, methods and Techniques. 1995; http://WWW-gtarpa.usc.es.

[19] 19-Alizadeh A. Theory and practice in archeology, Gozareshhaye Bastanshenasi Iran 3, Tehran: Cultural Heritage Research Institute; 2003. [In Persian]

[علیزاده عباس. نظریه و عمل در باستان‌شناسی. گزارش‌های باستان‌شناسی ۳، پژوهشگاه میراث فرهنگی: تهران؛ ۱۳۸۳.]

[20] Amirlu E. A look at the ancient stone cultures of Iran. Bastanshenasi Va Tarikh. 1997; 1(1): 13-30. [In Persian].

امیرلو عنایت الله. نگاهی به فرهنگ‌های کهن سنگی ایران .باستان‌شناسی و تاریخ، ۱۳۶۵؛ ۱(۱): ۱۳-۳۰.]

[Downloaded from jra-tabriziau.ir on 2023-03-13]
[DOR: 20.1001.1.24764647.1399.6.2.11.7]
[DOI: 10.52547/jra.6.2.141]

[28] Mellaart J. The Neolithic of the Near East: with 164 illustr. 1975.
[29] Kohl PL. The "world-economy" of West Asia in the Third Millennium BC. Istituto universitario orientale; 1979.
[30] Vahdati AA. Khorasan in the Bronze and Iron Age. Gozari bar Bastanshenasi Khorasan (ICHTO). 2016; 1(1): 37-47. [in Persian].
[وحدتی علی اکبر. عصر مفرغ و آهن در خراسان (۳۰۰۰تا۵۰۰ق.م). به کوشش میثم لباف خانیکی. گذری بر باستان‌شناسی خراسان، ۱۳۹۴، ۱(۱)، ۳۷-۴۷.]
[رمضان‌پور حسین، گاراژیان عمران، ولی‌پور حمیدرضا .نوسنگی و نوسنگی شدن در سرزمین‌های پست شرق مازندران براساس بررسی‌های باستان‌شناختی .پژوهش‌های باستان شناسی ایران، ۱۳۹۲؛۴(۳)، ۹۷-۱۱۶.]
[26] Roustaei K. Read an article (2). Bastanpazhohi. 2018; (7): 216-226. [In Persian]
[روستایی کوروش. خوانش یک مقاله (2). ضمیمه معرفی و نقد کتاب، مجله باستان پژوهشی، ۱۳۹۶؛ ۷(۲۰)، ۲۱۶-۲۲۶.]
[27] Sarianidi VI, Kowalski LH. The lapis lazuli route in the ancient east. Archaeology. 1971 Jan 1;24(1):12-5.

[Downloaded from jra-tabriziau.ir on 2020-03-17]
[DOR: 20.1001.1.24764647.1399.6.2.11.7]
[DOI: 10.52547/jra.6.2.141]